

„І” № 40, 2005

“Помаранчева революція” крізь призму транзитології

Юрій Мацієвський,
кандидат політичних наук, доцент,
завідувач кафедри політології
Національного університету “Острозька академія”

У статті заперечується поширене трактування подій листопада-грудня 2004 року в Україні як революції. Натомість пропонується їх альтернативне пояснення крізь призму транзитології, що дає, на думку автора, можливість більш коректно визначити суть цих подій через категорію переходу.

“Помаранчева революція” у вітчизняному політичному дискурсі

Різке зростання політичної участі громадян України в останній період президентської виборчої кампанії 2004 року, протистояння влади та опозиції за підтримки сотень тисяч людей з епіцентром на Майдані Незалежності у Києві, визнання Верховним Судом України другого туру президентських виборів недійсними та призначення повторного голосування, перемога опозиційного кандидата В. Ющенка – всі ці події вже стійко утвердились у свідомості пересічного українця як “помаранчева революція”. Сам термін з’явився в останній тиждень листопада 2004 року в ЗМІ як стисла характеристика згаданих вище подій, як символ соціальних очікувань та як візуальне сприйняття домінування, в першу чергу, на Майдані Незалежності, помаранчевої символіки прихильників В. Ющенка. Відчуття революційності додало ще й те, що в нерівній боротьбі за владу перемогу отримав опозиційний кандидат. Відтак, термін набув ще одного значення – як символ перемоги опозиції на президентських виборах 2004 року в Україні. “Помаранчева революція” у цьому сенсі не була унікальною.

Роком раніше в Грузії опозиція прийшла до влади в результаті “революції троянд”. Першою “революцією з прикметником” напевно слід вважати “оксамитову революцію” 1989 року в Чехії, коли опозиція на чолі з В. Гавелом змогла ненасильницьким шляхом усунути комуністів від влади та вийти з-під впливу Кремля.

Не дивно, що термін “помаранчева революція” має значне символічне навантаження. Тому й так легко ввійшов він до нашого слововжитку, і кожен, чуючи чи вимовляючи його, вкладає туди ще й свій зміст.

Поширенню цього словосполучення сприяло й те, що мало які слова мають настільки широкий діапазон значень як слово “революція”. Телевізійна реклама переповнена повідомленнями про “революційні технології”, починаючи від засобів комунікації до транспорту чи особистої гігієни. Зміни у суспільних поглядах чи способі виробництва також широко використовуються з прикметником “революційні”.

У цій розвідці я не намагатимусь дати відповідь на питання, чому трапилася “помаранчева революція” – ця тема вже піднімалася в дослідженнях українських та зарубіжних авторів. Мене цікавитиме інше – чи події листопада-грудня 2004 року, що отримали назву “помаранчева революція”, були дійсно революцією у значенні, в якому прийнято використовувати у соціальних, зокрема політичних, дослідженнях. Якщо ні, то як можна визначити суть цих подій з політологічної точки зору?

Я розпочну зі стислого огляду публікацій, що з’явилися останнім часом в українських та закордонних виданнях щодо подій “помаранчевої революції”. Оскільки сам термін “помаранчева революція” з’явився з легкої руки журналістів, переважна частина публікацій у вітчизняних друкованих та електронних ЗМІ висвітлює події листопада-

грудня 2004 р. саме як революцію, не вдаючись при цьому до глибшого аналізу. Це не дивно, адже завдання журналіста полягає у приверненні уваги до матеріалу та висловлюванні свого ставлення до подій.

Спроби ретельного аналізу “помаранчевої революції” були здійснені кількома авторами. Микола Колодяжний, використовуючи дещо еклектичний перелік складових революції, таких як передумови, цілі, рушійні сили, революційна ситуація, поштовх до революції, її хід, результати та характер, зазначає, що “помаранчеву революцію” можна вважати революцією. За типом чи характером, у термінології М. Колодяжного революція була буржуазною на тій підставі, що “вона розчищає суспільство від тих пережитків і залишків, які заважають нормально розвиватись ринковій економіці”[1].

Заступник голови редактора журналу “Сучасність” С. Грабовський у короткій публікації в “Українській Правді” стверджує, що “помаранчева революція” 2004р., як і “революція на граніті” у 1990 році, як і акції “Україна без Кучми” чи “Повстань, Україно!”, як і ухвалення Конституції України 1996 року, є складовими більш тривалого і масштабного процесу. Цей процес і слід було назвати “новітньою українською революцією”[2].

Близьку до цієї думку, в сенсі ширшого, історіософського розуміння змін, висловлює Т. Возняк, наголошуючи на потребі “другої хвилі української революції”. Першою хвилею, він вважає, була “оксамитова революція” 1991 р.[3].

Соціолог Ю. Саєнко, аналізуючи події, що відбулися у період між двома турами виборів, обережно наголошує на тому, що “...прямо зараз достатньо повно оцінити і пояснити те, що відбулося, принципово неможливо”, проте стверджує, що “справді, відбулася революція у суспільній свідомості – але ще тільки у намірах до змін. До революції у соціальній структурі ще далеко”[4].

Подібну думку висловлює канадський політолог Т. Кузьо, який стверджує, що “Помаранчева революція” є другою і останньою фазою української революції, яка почалась наприкінці радянської епохи. “У 1991 р. в Україні відбулась національна революція, а у 2004 р. країна пережила демократичну революцію. Тому революція 1991 р. була незакінченою до 2004 р.” [5]. Крім того, Т. Кузьо вважає, що помаранчева революція поєднала три революції в одній: національну, демократичну і антикорупційну. Як бачимо, Т. Кузьо використовує поняття “революція” в дуже широкому сенсі, як ознаку змін у важливих галузях життя соціуму.

Історик С. Кульчицький у газеті “День” опублікував дві розлогі статті, присвячені аналізу подій, що передували “помаранчевій революції” 2004 р. Предметом аналізу першої публікації є спроба оцінки передумов листопадових подій 2004 р. За глибиною змін та швидкістю, з якою вони відбулися, автор називає їх революцією [6].

У другій публікації, що присвячена реконструкції планів Л. Кучми залишитися при владі, С. Кульчицький відзначає, що “Помаранчева революція – це тільки епізод, хай навіть найважливіший у двохсотденному марафоні президентських виборів 2004 р. Погляд на революцію повинен формуватися в ході аналізу цих виборів” [7].

На шпальтах “Дня” своїм баченням драматичних подій кінця 2004 р. поділився політолог А. Гальчинський. Відштовхуючись від праці П. Сорокіна “Революція і соціологія”, у якій метр соціології виділяє три фази революції – емоційну, деструктивну та конструктивну, А. Гальчинський наголошує на тому, що “дуже важливо, щоб “ватаги” помаранчевої революції усвідомили специфіку відповідної логіки, щоб період виходу із революційного стану та входження суспільства у конструктивну фазу настав якомога швидше” [8].

Свою тезу про те, що Україна дійсно пережила революцію, А. Гальчинський розвинув у нещодавно виданій книзі “Помаранчева революція і нова влада”. Використовуючи запозичений з радянського суспільствознавства поділ революцій на політичні та соціальні, вчений вважає, що листопадові події 2004 р. в Україні були початком соціальної революції і за своїм змістом становлять другий, демократичний етап суспільних перетворень [9]. Перший етап, слід вважати, тривав з 1991 р. до 2004 р. і полягав у демонтажі основних атрибутів адміністративно-командної системи та

формування інституційних основ нового політичного устрою держави. Таке твердження породжує запитання: чи коректно говорити про революцію, як етап чи фазу трансформаційних перетворень? Іншими словами, свідками яких процесів ми були в Україні – еволюційних чи революційних?

Альтернативний погляд щодо оцінок сутності подій листопада-грудня 2004 р. я знайшов у Владіміра Малінковіча. Цей автор вважає, що головною метою опозиції був реванш – прихід до влади, а не системні зміни в суспільстві. Без таких змін, на його думку, про революцію говорити не можна [10].

Вникливий аналіз українських подій, у порівнянні з подіями в Сербії, Грузії та Киргиз стані, зробив харківський дослідник А.Романюк. Автор досить уважно аналізує передумови та динаміку політичних трансформацій у чотирьох країнах, проте дещо поверхнево – проблему революції як політичного феномена.

На підставі того, що зміна влади в Сербії, Грузії, Україні та Киргизстані відбулася “...без застосування збройного насильства”, О. Романюк пропонує виокремити їх в “особливий, посткомуністичний тип революцій” [11]. Така аргументація створює методологічну проблему з межами використання поняття “революція”, трактуючи його досить широко. Крім того, варто мати на увазі, що зміна влади в Грузії та Киргизстані супроводжувалася дійсно не збройним, проте політичним насиллям. У Грузії відбулося захоплення урядових будівель, а в Киргиз стані, крім цього, мали місце масові сутички протестантів із загонами міліції. Тому, на мій погляд, події в цих країнах не зовсім коректно зараховувати до ненасильницьких чи “оксамитових” революцій.

Цей стислий огляд публікацій не вичерпує всього, що було написано про “помаранчеву революцію”. Тут я намагався подати думки представників різних суспільних дисциплін щодо подій листопада-грудня 2004 р. Як бачимо, переважна більшість згаданих авторів, тією чи іншою мірою визнає, що події листопада-грудня 2004 р. дають підстави вважати їх революцією.

Я погоджуюся з багатьма тезами, висловленими авторитетними вітчизняними інтелектуалами. Однак, я як політолог не можу погодитися з головною їхньою тезою про те, що події листопада-грудня 2004 р. були революцією.

На мій погляд, більшість вітчизняних вчених, що намагалися визначити суть подій кінця 2004 р. в Україні шляхом зіставлення та порівняння із “класичними” революціями, чи навіть з новітніми “революціями” 80-х рр. XX ст., пішли хибним шляхом. Справа в тому, що немає “ідеального типу” революції, з яким можна було б порівнювати всі інші. Некоректно також говорити про те, що революція відбувається під час виборів. Врешті, жоден з авторів, які вважали, що в Україні відбулась революція, не спромігся пояснити перебіг подій, відштовхуючись від будь-якої з відомих теорій революції. Нездатність вмістити українські події у ширший теоретичний контекст, з одного боку, може свідчити про недостатнє “методологічне оснащення” вітчизняних авторів, а з іншого – те, що українські події не вкладаються в методологію теорій революції. З цими обставинами пов’язані труднощі більшості вітчизняних авторів, які визначають драматичні події кінця 2004 р. в Україні через категорію революції.

Для того, щоб ретельніше переглянути сутність та головні ознаки революції, нижче я пропоную декілька визначень революції, взятих з кількох авторитетних видань. “Політична революція – це суспільний рух і переворот, що ставлять за мету повалення старого режиму шляхом насильницького завоювання політичної влади і здійснення докорінних змін політичного життя суспільства” [12].

“Политическая революция – насильственный способ принципиального, качественного изменения политической системы общества в результате прихода к власти новых социально-политических сил и коренного изменения курса социально-политического развития страны в их интересах” [13].

“Революція є швидкою фундаментальною і насильницькою внутрішньою зміною пануючих цінностей і міфів суспільства, його політичних інститутів, соціальної структури, керівництва, а також політичної діяльності уряду” [14].

Зрозуміло, що запропоновані тут визначення не охоплюють всіх ознак революції. Проте всі вони вказують на такі характерні риси:

- 1) насильницький характер;
- 2) глибока, фундаментальна зміна існуючого ладу та соціальної структури суспільства;
- 3) радикальна зміна політичних інститутів та всієї політичної системи.

Авторитетний американський дослідник проблематики революції Джек Голдстоун визначає три ключові аспекти революції – **розвал держави (!)**, боротьбу між претендентами на центральну владу і заснування нових інституцій [15].

Якщо додати до цього, що революції – це переважно тривалі процеси – від кількох місяців до кількох років, тобто макроподії, що активізують всі верстви суспільства особливо найменш заможних, зокрема селян, – то стає зрозуміло, що визнати події кінця 2004 р. в Україні революцією є надто проблематично.

Деякі читачі можуть заперечити це на підставі того, що запропоновані визначення не враховують таких ознак революції, як масова політична мобілізація, зміна правлячої еліти чи зміна політичного режиму, що, на їх погляд, були присутні в українській революції.

Інші можуть розширювати саме поняття революції так, як це роблять Т. Кузьо, О.Романюк чи Брюс Акерман. Останній називає революцією “... увінчані успіхом зусилля, оперті на колективній і свідомій мобілізації, метою яких є зміна існуючих принципів і практик, що стосуються основної сфери життя” [16]. Таке гнучке визначення дає можливість цьому автору назвати революціями події 1989р. у Східній Європі. Цей тип революцій він називає “ліберальним” на тій підставі, що вони відбулися без насилля і не мали на меті тотальної зміни всіх ділянок життя.

Близькі до Акерманових, ідеї висловлювали й деякі інші вітчизняні політики та вчені, називаючи події кінця 80-х рр. в країнах Східної Європи, а також події в Україні та Грузії “постмодерними”, “посткомуністичними революціями” чи “ненасильницькими революціями”. Ці інтелектуальні вправи, безумовно, є цікавою спробою інтерпретації драматичних змін, проте у мене є значні сумніви з приводу того, чи додадуть вони більшого розуміння суті подій, що мали місце в Україні та інших пострадянських республіках у 2003-2005 рр.

Для того, щоб уважніше подивитися на сутність революції як аналітичної категорії, пропоную стислий огляд найбільш впливових теорій революції, що були запропоновані переважно західними дослідниками протягом ХХ ст.

Теоретичні пояснення революції

Як вказує Дж. Голдстоун, вивченням феномена революції у ХХ ст. займалися три генерації дослідників. Перші теоретичні пояснення революції належать представникам “природної (natural) історії революції”, що у 20-30 рр. сформулювали досить вичерпний перелік ознак революції. Аналізуючи ці ознаки, перші дослідники феномена революції змогли досить вдало реконструювати типову послідовність революційних подій[17].

Такими ознаками вони вважали:

- зростання ролі “інтелектуалів”, що відмовляються підтримувати існуючий режим;
- перед революцією уряд намагається здійснити глибокі реформи;
- падіння режиму починається з гострої політичної кризи, викликані не здатністю уряду справлятися не стільки з діями опозиції, скільки з політичними, військовими, економічними чи іншими внутрішніми проблемами;
- виникнення конфліктів в середовищі революціонерів після перемоги революції. З’являються радикали, консерватори та помірковані;
- першими, кому вдається прийти до влади після перемоги революції, – це помірковані революціонери;

- шляхом поміркованих реформ вони намагаються відновити владу, тим часом радикали організовують масову мобілізацію;
- зміни суспільного устрою та пануючої ідеології настають не тоді, коли старий режим падає, а тоді, коли радикали заручаються підтримкою мас і змінюють “поміркованих”;
- наведення порядку відбувається силовими методами. Це, як правило, початок революційного “терору”;
- боротьба між “радикалами” та “поміркованими”, а також між захисниками революції та зовнішніми ворогами сприяє приходу до влади військових (Дж.Вашингтон, О.Кромвель, Наполеон, К.Ататюрк, Мао Цзедун, Й.Б.Тіто);
- радикальна фаза революції змінюється з новим приходом до влади прагматичних “поміркованих”, що сприяють встановленню порядку в нових умовах (увага концентрується на економічних проблемах, а не політичних).

Наступними генераціями дослідників можна вважати представників теорій політичного насилля, що написали свої праці у 60-х та 70-х рр. XX ст., та представників новітніх “плюралістичних” інтерпретацій революції, чії роботи з’явилися в кінці 70-х та у 80-х рр. XX ст.[18].

Найбільш помітною у 60-х-70-х рр. XX ст. була психологічна теорія насильницьких форм соціальної активності, запропонована американським дослідником Джеймсом Девісом [19]. Для пояснення насильницьких дій, Дж. Девіс використовував два поняття – революція і бунт, хоча стислого визначення цих понять не запропонував. Єдиною відмінністю революції від бунту є те, що революція “охоплює більший сегмент населення ніж бунт” (rebellion).

Аналізуючи декілька класичних революцій, а також прихід до влади фашистів в Німеччині у 1933 р. та негритянські і студентські бунти 60-х рр. XX ст. у США, Д. Девіс запропонував цікаву гіпотезу пояснення революції. За Д. Девісом, революція найбільш ймовірна тоді, коли тривалий період зростання очікувань та реального задоволення потреб змінюється коротким періодом різкого розчарування, протягом якого розрив між сподіваннями та реальними можливостями задоволення потреб поглиблюється і стає нестерпним. Якщо незадоволення (фрустрація) викликане діями уряду, то воно може проявитися в насильницьких діях у формі бунту, якщо ж незадоволення набуває крайньої форми і поширюється на все суспільство, то воно набуває ознак революції.

Розрив між очікуваним задоволенням і реальними можливостями задовольняти свої потреби має вигляд перевернутої англійської літери J. За характерним вигином цієї літери, гіпотеза Д. Девіса стала відома як “крива-J”. Пояснення Д. Девіса стало емпірично обґрунтованою альтернативою “природнім” поясненням революцій. Д. Девіс наголошував на тому, що імовірність соціального вибуху не є найбільшою тоді, коли ситуація широких мас населення постійно погіршується, що ми могли протягом тривалого часу спостерігати в Україні, а лише тоді, коли довгий час їх ситуація покращувалась та раптом зазнала різкого погіршення. Це спостереження свідчить про те, що вимоги населення зменшуються в міру погіршення ситуації.

Гіпотеза Дж. Девіса добре пояснює той факт, що в Україні протягом всього періоду незалежності не було значних акцій протесту, але вона не дає можливості пояснити масову, ненасильницьку мобілізацію значної частини населення України в кінці 2004 р.

Інше пояснення політичного насилля було запропоновано соціологами. Н. Смелзер твердив, що замість вивчення масового незадоволення, вчені повинні досліджувати соціальні інститути. Смелзер наголошував, що коли різні підсистеми суспільства змінюються з однаковою швидкістю, управління залишається стабільним. Проте, коли одна з підсистем починає змінюватися незалежно, утворюється дисбаланс, що підштовхує населення до зміни системи цінностей. Коли дисбаланс між змінами окремих підсистем стає гострим, відбувається поширення радикальних ідеологій, що підривають легітимність існуючого устрою. Протягом таких періодів війна, урядова криза чи голод можуть призвести до падіння уряду [20].

Спробу поєднати психологічне та соціологічне пояснення революції здійснив С.Хантінгтон, відштовхуючись від поширеної в 70-х рр. XX ст. теорії модернізації. С.Хантінгтон стверджував, що ключовим аспектом модернізації є вимога збільшення політичної участі. Революції, з точки зору Хантінгтона, не трапляються у традиційних суспільствах. Вони не трапляються також і в розвинутих модерних суспільствах. Революції мають найбільшу можливість виникнення у суспільствах, що пройшли певний соціальний і економічний розвиток, але в яких політичний розвиток і модернізація відстають від процесу соціальних та економічних змін. Політичною суттю революції є швидке зростання політичної свідомості і швидка мобілізація нових груп до політичної участі зі швидкістю, що не дозволяє існуючим інститутам задовольнити їхні вимоги.

Хантінгтон виділяє дві умови революції. Перша – політичні інститути не здатні забезпечити участь нових соціальних груп у політиці і нових політичних еліт у владі. Друга – бажання соціальних груп, виключених з політики, брати в ній участь з метою здобуття певних матеріальних чи інших переваг. Одна група, що відчуває себе відчуженою від влади, може спричинити переворот, бунт чи повстання, але лише поєднання незадоволених груп може призвести до революції. Можливість революції в країні, що модернізується, залежить від: а) рівня відчуження міського середнього класу – інтелектуалів, професіоналів, буржуазії; б) рівня відчуження селян від політичного життя; і в) рівня поєднання міського середнього класу і селян не лише у боротьбі проти спільного ворога, але й за перемогу націоналізму [21].

Психологічні та системні пояснення революції намагалися дати відповідь на питання, чому виникає незадоволення, і за яких умов воно може призвести до насильницького падіння режиму. З критикою такого підходу виступив британський соціолог Чарльз Тіллі, який відкинув пояснення революції з точки зору модернізації, запропонувавши теорію мобілізації ресурсів.

Ч. Тіллі звернув увагу на те, що саме незадоволення не може призвести до революції, якщо незадоволене населення залишається неорганізованим та без достатніх ресурсів. Стверджуючи, що незадоволення і конфлікт є невід'ємними явищами політики, він наголошував на тому, що політичне насилля можливе лише тоді, коли незадоволені групи мають достатні ресурси та організацію для здійснення своїх намірів. З цієї точки зору, модернізація може породити незадоволення, проте вона не обов'язково призводить до революції.

Загальні теорії революції відштовхувались від психологічних пояснень відносної депривації та фрустрації, враховували нерівномірність інституційних змін та мобілізацію ресурсів контрелітами. У працях вище названих авторів мало місце не лише вивчення індивідуального незадоволення, але й змін в існуючих інститутах та діяльності опозиційних груп.

Проте, як відзначає Д. Голдстоун, всі загальні теорії революції мали певні проблеми, пояснюючи, як і де трапляються революції [22].

По-перше, загальні теорії розглядали революцію як спрямований рух опозиції задля здобуття влади в державі. Вони пояснювали революції, вивчаючи виникнення опозиції та її ресурси для колективних дій. Проте, як показала практика, часто революції починалися не з діяльності потужної опозиції, а з внутрішнього колапсу органів державного управління, що були нездатні виконувати властиві їм функції. Загальні теорії не давали відповіді, чому трапляється розпад держави і як він пов'язаний з виникненням революцій.

По-друге, дискутуючи про проблеми модернізації, західні вчені згодом зрозуміли, що модернізація не є загальним процесом. Вона має свої особливості в кожній окремій країні. Чи модернізація веде до революції, і який тип революції може трапитися в результаті модернізації, залежить від взаємовідносин між землевласниками та селянами, між міськими та сільськими мешканцями і навіть від швидкості зростання населення.

Ці проблеми підштовхнули дослідників до вивчення особливостей політичної, економічної та соціальної структури держав та з'ясування впливу різних чинників на стабільність держав.

Так з'явилася структурна теорія революції, запропонована Тедом Скокпол та Елен Трімбергер [23]. Структурна теорія революції виходить з того, що держави мають різну структуру і тому піддані різним впливам, що можуть призвести до розпаду держави. Ця теорія наголошує на тому, що революції починаються з поєднання різних чинників, в першу чергу, конфлікту між державою та елітами, виявом громадського невдоволення і змагання між державами на міжнародній арені. Т. Скокпол звернула увагу на те, що держави з відсталою економікою відчують значний тиск міжнародного середовища, що виявляється у розпаді державних інститутів і революції. Яскравим прикладом є Росія під час Першої світової війни, Франція 18 ст., що поступилась економічно могутній Англії, а також Японія, Китай і Туреччина, що боролися з потужними Західними державами у XIX та XX ст.

Держави можуть розпадатися і без поразки у війні. Можливість внутрішнього розпаду залежить від взаємозв'язку держави та пануючих політичних еліт. Якщо держава, намагаючись зменшити зовнішній тиск, іде на обмеження традиційних джерел прибутків еліт чи їх політичної ваги, неминучий конфлікт між державою та впливовими політичними силами. Якщо ж останні мають достатньо ресурсів, щоб паралізувати діяльність держави, її розпад стає більш імовірний. Якщо політичні еліти вирішують не підтримувати державу перед загрозою зростаючого зовнішнього тиску, вони можуть прийти до влади в результаті "елітарної революції", як це називає Е. Трімбергер, або, простіше кажучи, державного перевороту. З приходом до влади, нова адміністрація може піти на впровадження радикальних заходів з тим, щоб витягти країну зі стану кризи. Приклади таких дій дає революція Мейджі 1886 р. в Японії, прихід до влади К. Ататюрка у 1923 р. в Туреччині і державний переворот 1952 р. у Єгипті, здійснений А. Насером.

Певні держави, які прийнято називати нео-патримоніальними, функціонують на основі патронажно-клієнтельських стосунків. У таких державах глава виконавчої влади може тримати бюрократію і військових роз'єднано, взаємно їх послаблювати і заохочувати корупцію, щоб узалежнити від своєї волі державних службовців. Такі держави, як зазначає Т. Скокпол, особливо відчують зовнішній економічний і військовий вплив. Періоди економічної стабільності дають можливість вибудувати мережу патронажних стосунків, проте часи економічного занепаду можуть позбавити главу виконавчої влади можливостей контролювати своє оточення. Якщо в цей період виникає навіть незначний соціальний спротив, внутрішнє роз'єднання, корупція серед військових та держслужбовців може зменшити можливості влади для швидкого наведення порядку. До влади може прийти контреліта, метою якої є усунення попередньої еліти, а не зміна системи управління. Т. Скокпол зараховує такі події до особливого типу революції, прикладами яких називає мексиканську, кубинську та нікарагуанську революції, проте, слід зазначити, що в літературі такі події прийнято називати переворотами.

Так чи інакше, параліч держави є лише одним компонентом революції. Повномасштабна революція трапляється лише тоді, коли поєднуються невдоволення еліт з масовими рухами міських робітників та селян.

Події листопада-грудня 2004 р. в Україні мали деякі ознаки революційності (політична криза, що тривала від оголошення результатів другого туру до рішення Верховного суду про визнання результатів другого туру недійсними та призначення переголосування, політична мобілізація значної кількості громадян, протистояння влади і опозиції, політична поляризація в суспільстві), але це не дає можливості визнати їх революцією на тій підставі, що:

1. Попри політичну кризу грудня 2005 року та урядову кризу вересня 2005 р., колапсу у функціонуванні ключових інститутів, що відповідають за підтримку автономної безпеки в державі не було. Автономну безпеку я визнаю як здатність держави вирішувати свої власні проблеми мирно, без зовнішньої чи військової присутності.

Цими ключовими інститутами вважаються:

- а) поліція і система виправних закладів;
- б) бюрократичний апарат чи державна служба;
- в) незалежні судові системи;

г) професійні збройні сили, що перебувають під цивільним контролем [24].

Ці інститути хоч не були, і ще не стали повністю автономними, тобто незалежними від політичних партій і кланів та політичних еліт, проте вони не були й повністю підконтрольними цим групам. Отже, в Україні не було і немає підстав стверджувати, що мав місце розпад держави.

2. Зміна влади відбулась ненасильницьким шляхом.

3. Події кінця 2004 р. в Україні, хоч і були екстраординарними включно з переголосуванням другого туру виборів, проте не вийшли за межі правового поля.

4. Протягом року після зміни влади не відбулося глибоких змін ні в системі влади, ні в соціальній структурі суспільства, що в цілому свідчить про збереження існуючого ладу в державі.

5. В Україні плануються зміни у функціях головних інститутів політичної системи, відбуваються зміни в деяких соціальних та політичних інститутах, але ці зміни відбуваються поступально і не виходять за межі правового поля.

Події в Україні не були також і путчем, заколотом чи переворотом. Виникає питання – як їх визначити? Я пропоную погляд на ці події крізь призму “транзитології”. У цій галузі політичних досліджень основна увага зосереджується на тому, як відбувається процес трансформації політичних режимів. У транзитології виділяють декілька типів політичної трансформації: реформа, революція, переворот і перехід. Якщо революція – це насильницька зміна існуючих інститутів, то перехід – це такий тип політичної трансформації, для якого характерна зміна інститутів без порушення правових норм. Реформа і переворот також не задовольняють цих вимог.

Перехід розглядають як тривалий процес, що складається з кількох етапів[25]. Зміни починаються з лібералізації старого режиму, для якого характерна спроба влади зберегти залишки легітимності шляхом допущення населення та опозиції до політичної конкуренції. Наступний етап характеризується поглибленням вимог демократичної опозиції і намаганням влади стримувати демократичний рух шляхом загравання, погроз, поступок, переговорів та компромісів з опозицією.

Якщо до влади приходить демократична опозиція, то є підстави говорити про початок вирішального, третього етапу суспільних перетворень, для якого характерні зміни у політичній, економічній, правовій та інших підсистемах суспільства.

Поступальність та невідворотність реформ дає можливість перейти до останнього, четвертого етапу трансформацій, що має закінчитися закріпленням демократичних інститутів, формуванням політичної культури громадянського типу і ринкової економіки. Рух від консолідованого авторитаризму до консолідованої демократії може тривати від 9-10-ти до 30-ти і більше років [26]. Така тривалість переходу пояснюється цілим рядом чинників, що в одних країнах можуть прискорювати, а в інших затримувати процеси змін.

Події в Україні краще пояснювати через категорію переходу, що на мою думку, почався в кінці 80-х рр. ХХ ст. і буде тривати ще 5-15 років. Перехід в Україні не подібний на інші відомі приклади демократичної зміни режимів. В Україні відбулась ненасильницька зміна правлячої еліти за масовою участі населення в період президентської виборчої кампанії. Проте, зі зміною правлячої еліти, зміна політичного режиму відбувається дуже повільно. Політичний режим, що склався в Україні з 1994 року по 2004 р., поєднував ознаки патримоніального авторитарного режиму та панування кланової олігархії. Політичний цикл, що тривав в Україні 13 років, закінчився. На початку 2005 р. ми повернулися до вихідної точки 1991 року, щоправда на якісно іншому рівні.

В Україні політичний процес не вийшов за межі правового поля, хоча був дуже близько до цього. Вибори закінчилися, хоча і екстраординарно, проте легітимно. Політична криза, що була викликана порушеннями виборчого законодавства і масовими акціями протесту, також була вирішена конституційним шляхом.

З початку 2005 р. в Україні відбувається зміна інститутів. До таких змін можна зарахувати: кампанію боротьби з корупцією, яка в Україні набула системного характеру і вважається інститутом, характерним для авторитарного та перехідного суспільств [27]; здійснення політичної реформи, що передбачає зміну у повноваженнях головних гілок

влади; підготовка адміністративно-територіальної реформи. Ці реформи, за умови їх успішної реалізації, разом можуть вплинути на зміну всієї політичної системи.

Отже, президентські вибори, що супроводжувалися масовою участю громадян у акціях політичного протесту, дали початок третьому етапу переходу.

Тут варто звернути увагу на певні застереження стосовно того, що з початку 2005 р. в Україні демократичні зміни мають незворотній характер. Оскільки розгляд наслідків президентських виборів 2004 р. не входить до завдань цієї публікації, тут обмежуся лише переліком авторів, що обґрунтовують такі застереження більш детально [28].

Український перехід у порівняльному контексті

Падіння комуністичних режимів у Східній Європі в кінці 80-х рр. XX ст. відбулося шляхом наростання масових політичних страйків та акцій протесту внаслідок системної кризи комуністичних режимів. Ознаками кризи були – нездатність урядів ефективно взаємодіяти з опозицією, економічні негаразди та втрата легітимності комуністичних режимів.

Падіння авторитарних режимів у Польщі, Чехо-Словаччині та Угорщині, хоч і відбувалося в кожній країні по-своєму, проте за відсутності внутрішніх та зовнішніх каталізаторів, таких як вибори, різкий економічний занепад, втручання у внутрішні справи ззовні тощо.

Натомість в Сербії, Грузії, Україні, та Киргизстані вибори, а точніше спотворені результати виборів, стали каталізатором масових акцій протесту. В пострадянських країнах перехід відбувається не від авторитарних комуністичних режимів до демократичних, як це було у Східноєвропейських країнах, а від новітніх авторитарно-олігархічних режимів до, хочеться сподіватись, демократичних. Прихід до влади опозиції в останній групі країн дає підстави говорити про початок четвертої хвилі демократизації, що переважно стосуватиметься країн колишнього СРСР.

У Східноєвропейських країнах влада використовувала різні способи стримування опозиції – від вибіркових репресій (арешт В. Гавела в Чехо-Словаччині, З. Бужа та інших лідерів опозиції в Польщі) до співпраці з опозицією (проведення “круглих столів” у Польщі та проведення переговорів про умови передачі влади в Угорщині).

В Грузії та Україні влада не наважилась на використання сили проти демонстрантів, хоча у Киргизстані міліція намагалася їх розігнати, проте безрезультатно.

У транзитології розрізняють два типи переходу – радикальний та поміркований. Радикальним шляхом перехід відбувався в тих країнах, де стара еліта повністю втратила легітимність. Зміна режиму відбулась або шляхом абдикації (відречення від влади), так як це трапилось у 1989 р. в Чехо-Словаччині та НДР, та у 1993 р. в Грузії, або насильницьким шляхом, так як це трапилось у 1989 р. в Румунії та в 2005 р. в Киргизстані.

Поміркований тип переходу передбачає перемогу опозиції на виборах, яка або веде переговори зі старою елітою щодо шляхів та методів здійснення реформ, або допускає проникнення представників старої еліти до владних структур. Останній шлях досить тривалий. До того ж, при збереженні позицій старої еліти у владі можливі відхилення та зупинки процесів демократизації. Саме цим шляхом розвивалися події в Україні та більшості пострадянських країн після 1991 р.

Драматичні події 1989-1991 рр. деякі з вище згаданих вітчизняних авторів схильні вважати “революцією”, хоча ні за ознаками, ні за швидкістю подій революцією вони не були. Їх, як і події кінця 2004 р., краще пояснювати через категорію переходу. Хронологічно, проте з певною мірою умовності, перехід в Україні можна розглядати таким чином:

- I. Початок лібералізації режиму – к. 80-х рр.-1991 р.
- II. Співіснування (подекуди співпраця, подекуди прихована, або й відверта боротьба) старої та нової еліт – 1991-2004 рр.
- III. Демократичний прорив к. 2004 р. Починаючи з 2005 р., перед Україною відкриваються нові перспективи. Залежно від того, як будуть складатися

відносини між новою владою та опозицією, тривалість цього етапу може розтягтися від 5 до 15 р. Логічно перехід мав би закінчитись консолідацією демократії, що означає незворотність демократичних змін.

Лібералізація у всіх сферах життя почалась в СРСР у 1985 р. з приходом до влади М.Горбачова. Проте в Україні послаблення авторитарного режиму стало відчутним лише в кінці 80-х рр., свідченням чого було поширення мережі громадських організацій та поява перших політичних партій.

Внаслідок остаточного розпаду СРСР, викликаного невдалою спробою державного перевороту в серпні 1991 р., були проголошені незалежні держави. Влада в цих державах опинилася в руках колишньої радянської номенклатури, яка під впливом демократичних перетворень зуміла змінити політичний “макіяж”. Здатність старої партійно-комсомольської номенклатури залишатися при владі, змінюючи імідж, – це приклад пострадянської політичної мімікрії. Саме завдяки збереженню позицій старої номенклатури, в Україні стало можливим формування складного симбіозу сімейної влади та кланової олігархії в період десятилітнього президентства Л. Кучми.

В Україні процеси демократизації почали згортатися, починаючи з середини 90-х рр. В цей період в країні почав формуватися псевдodemократичний режим. Такі режими в західній транзитологічній літературі прийнято називати гібридними. Вони поєднують такі інститути демократії, як вибори та наявність опозиції зі збереженням авторитарних прийомів здійснення влади [29].

Трансформаційні процеси, що відбуваються в Україні, не слід розглядати у лінійній площині. На мій погляд, тут коректніше було б говорити принаймні про два різновекторні процеси. Перший – пов’язаний зі змінами політичних інститутів в напрямку демократизації. Другий – пов’язаний з рухом у зворотному напрямку – зі збереженням і розвитком інститутів авторитарного режиму. З цієї точки зору, еволюцію політичного режиму в Україні в 1991-2004 рр. слід розглядати крізь призму процесів демократизації та олігархізації. Схематично це матиме вигляд зигзагоподібних коливань між умовними полюсами: “демократія”, “авторитаризм”. (Рис.1)

Рис.1

Авторитаризм олігархічний

Висока конкуренція

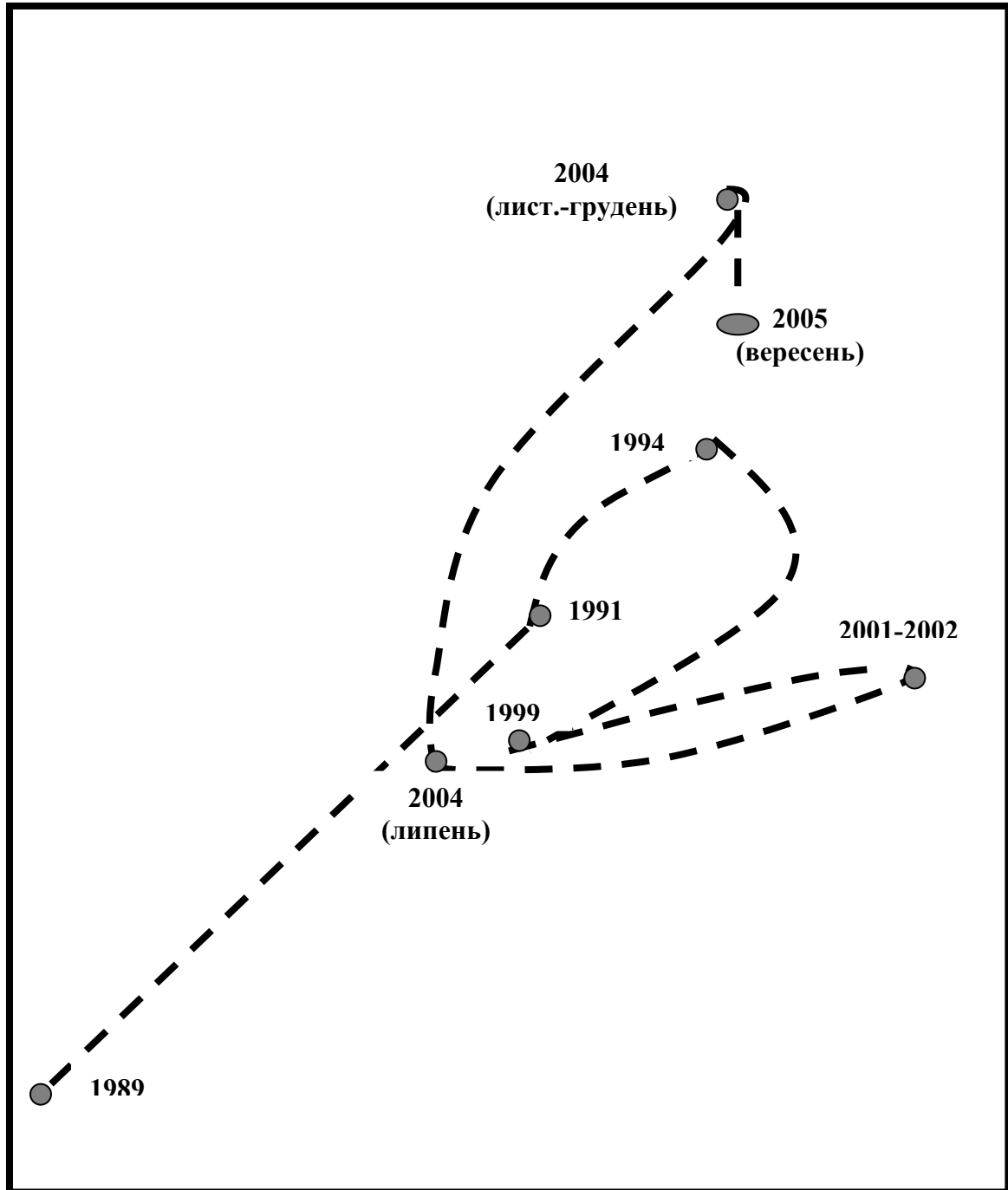
Низька участь

Демократія

Висока конкуренція

Висока участь

Політична
конкуренція

Низька участь
Низька конкуренція
Тоталітаризм

Політична участь

Висока участь
Низька конкуренція
Авторитаризм етатистський

У рис.1 використана модифікована схема трансформації політичних режимів Р.Дала. Зі схеми видно, що в міру збільшення політичної конкуренції та зростання політичної участі, політичний режим в Україні наближався до демократії. Коли ж ці процеси гальмувалися, то й політичний режим повертався до авторитарних зразків і практик.

Отже, в Україні з 1991 до 2004 рр. ми були свідками особливого варіанту суспільних трансформацій – формування новітнього пострадянського різновиду авторитаризму, що виріс за фасадом слабо виражених демократичних інститутів. Перехід у пострадянських країнах, що почався в кінці 80-х рр., не був завершений, з точки зору традиційної моделі трансформації. Тому модель переходу повинна бути доповнена досвідом пострадянських країн.

Поряд з двома існуючими критеріями – інституційним зламом та правовою неперервністю, що були наявні в Україні, – для збільшення експланаційного потенціалу моделі необхідно додати принаймні ще один. Цей критерій пов'язаний зі зміною еліт. В Україні, як і в інших пострадянських державах, за винятком Прибалтійських республік, зі здобуттям незалежності, зміни еліт не відбулося. Проникнення колишньої радянської номенклатури до владних структур було тим фактором, що зумовив формування новітніх пострадянських авторитарних режимів в колишніх радянських республіках.

Тепер повернемося до подій листопада-грудня 2004 р. і спробуємо визначити особливості новітнього етапу українського варіанту переходу. На мій погляд, першою особливістю є те, що зі зміною влади в Україні, почався третій етап суспільних трансформацій. Визначальною рисою цього етапу є зміна еліт. Перший етап тривав з кінця 80-х років ХХ ст. до 1991 р. Другий – з 1991 до кінця 2004 р. В цей період в Україні радянський номенклатурний авторитаризм трансформувався у новітній кланово-олігархічний різновид авторитаризму.

Другою особливістю є те, що український варіант переходу не відповідає жодному з двох відомих типів. В Україні стара влада була повністю позбавлена легітимності, проте не наважилась ні на застосування сили після початку масових акцій протесту, ані на відмову від здійснення повноважень.

Перший та особливо другий тур виборів відбулися з масовими фальсифікаціями результатів на користь провладного кандидата. Такі дії влади у політичних дослідженнях мають назву “вкрадені вибори” [30].

В Україні перемога опозиційного кандидата стала можливою завдяки масовій участі громадян у політичному страйку, підтримці західних держав, міжнародних організацій та незалежній позиції Верховної Ради і Конституційного Суду. Вирішальним чинником перемоги опозиції слід вважати пряму участь громадян у ненасильницьких акціях протесту. Без співпраці різних верств українського суспільства та демонстрації громадянської мужності, перемога опозиції була б неможливою, навіть якби всі знали, що результати виборів були сфальсифікованими.

Примітки

1. Колодязний М. Чи була революція революцією? // www.pravda.com.ua від 12.01.2005.
2. Грабовський С. Так, революція // www.pravda.com.ua від 24.01.2005.
3. Возняк Т. Між двох революцій // “І” – 2004. – №34.
4. Наєнко Ю. Україна: динаміка змін у суспільній// Універсум. – 2004. – №10-12.
5. Kuzio T. From Kuchma to Yushchenko. Ukraine's Presidential Election and the Orange Revolution.// Problems of Post-Communism, vol.52, no 2, March-April 2005, p.15.
6. Кульчицький С. Визрівання помаранчевої революції. // День. – 2005. – №54–56, 58.

7. Кульчицький С. Помаранчева революція: розщеплення “адміністративного ресурсу”// День. – 2005. – №88, 20 травня.
8. Гальчинський А. Фази революції // День. – 2005. – №7, 19 січня.
9. Гальчинський А. Помаранчева революція і нова влада. – К.: Либідь, 2005. – С.6-11.
10. Маленкович С. О причинах “Оранжевой революции” в Украине // Оранжевая революция. Украинская версия. – М.: Европа, 2005.
11. Посткомуністичні революції.// Політичний менеджмент. – 2005. – №4(13). – С.17.
12. Політологічний енциклопедичний словник. – К.: Генеза, 1997. – С.293.
13. Политическая Энциклопедия. – М., 2002. – Т.2. – С.330.
14. Hantington S. Revolution and Political Order// *Revolutions. Theoretical, Comparative and Historical Studies*. ed. By Jack Goldstone. HBS publishers. 1986. p.39. Переклад мій.
15. Голдстоун Дж. Революції теорії // Енциклопедія політичної думки. – К.: Дух і Літера, 2000. – С.326.
16. Акерман Б. Майбутнє ліберальної революції. // “І”. – 2004 – №34.
17. Детальніше про це дивіться: *Revolutions. Theoretical, Comparative and Historical Studies*. Edited by Jack A. Goldstone. HBJ Publishers, 1986. pp 2-17.
18. Ibid, p.5.
19. Davies J.C. Toward a Theory of Revolution // *American Sociological Review*, 1962. №27, pp.5-19.; Див. Також: Davies J.C. The J-Curve of Rising and Declining Satisfaction as a Cause of Some Grate Revolutions and a Contained Rebellion // H. D. Graaham and T. R. Gurr (eds.), *Violence in America: Historical and Comparative Perspectives*, Vol. I, June 1969, pp. 547-575.
20. Smelser N.J. *Theory of Collective Behavior*. New York: Free Press, 1963.
21. Huntington S. Revolution and Political Order// *Revolutions: Theoretical, Comparative and Historical Studies*. ed. by J. Goldstone. HBJ Publishers. pp.39-47.
22. *Revolutions. Theoretical, Comparative and Historical Studies*, p.6.
23. Theda Scopol, Ellen Kay Trimberger. *Revolution: A Structural Analysis*// *Revolutions. Theoretical, Comparative and Historical Studies*. pp. 59-65.
24. *An Analytical Model of Internal Conflict and State Collapse: Manual for Practitioners*. The Fund for Peace. Washington D.C. 1998.
25. Детальніше про це дивіться: Колодій А.. Політичний режим в Україні. Спроба транзитивного підходу// *Сучасність*. – 1999. – №7-8. – С.84-96.
26. Політологія посткомунізму. Політичний аналіз посткомуністичних суспільств. – К.: Політична думка, 1995. – С.106.
27. Див.: Філіп М. Політична корупція, демократизація і реформа// *Політична корупція перехідної доби*. – К., 2004. – С.51-72.
28. Див. наприклад: *The Future is Orange* // *The Economist*, 2005, 1 January, pp.10-11.; Мартинович М. Уже не “осанна”, але ще не “розпни”// *Д.Т.* – 2005. – №31. – С.3.; Robert K. Christensen, Edward R. Rachimbulov, Charles R. Wise *The Ukrainian Orange Revolution Brought More Than a New President: What Kind of Democracy Will the Institutional Change Bring?* // *Communist and Post – Communist Studies*, 38 (2005), pp.207-230.
29. Див. наприклад: Carothers T., *The End of the Transition Paradigm* // *Journal of Democracy*. Vol. 13 №1, 2002; Diamond L., *Thinking About Hybrid Regimes*. *Journal of Democracy*. Vol. 13 №2, 2002; Levitsy S., Way L., *The Rise of Competitive Authoritarianism*. *Journal of Democracy*. Vol. 13 №2, 2002.
30. Див.: Thompson Marc R., Philipp Kuntz, *Stolen Election: The Case of the Serbian October* // *Journal of Democracy*. Vol.15. № 4, October 2004. Вони визначають поняття таким чином: “Вибори вважаються вкраденими, коли існуючий режим перешкоджає перемозі опозиції через відверті маніпуляції з підрахунками голосів або через анулювання результатів виборів.” Переклад мій. Цитовано за Muzaffar Suleymanov. *The Orange Revolution* // <http://www.monitor.upeace.org>.

Адреса автора:

вул. Старостинська, 17-г, кв.1,

м. Острог, 35800
email: yuriym2000@yahoo.com